

ПСИХОЛОГІЧНА ОСНОВА ТА СУЧАСНІ ВИМОГИ СТВОРЕННЯ ПІДРУЧНИКІВ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Гнатюк О. В. orcid.org/0000-0003-2445-6283

У статті розглянуто проблему створення якісного, сучасного підручника, розкрито важливість підручникотворення в умовах воєнного стану. Перелічено ряд документів, які регламентують діяльність освітян і книговидавців щодо створення нових підручників, навчальних посібників та інших засобів навчання. Розкрито визначення понять «підручник», «експерт», «експертиза», «експертний висновок» тощо. Визначено критерії експертиз: науково-методичної, психолого-педагогічної, антидискримінаційної. Висвітлено психологічні основи побудови підручників і навчальних посібників.

Ключові слова: підручник, підручникотворення, експерт, експертиза, учні, освіта, навчальний процес.

The article examines the problem of creating a high-quality, modern textbook, reveals the meaning and importance of textbook creation in the conditions of martial law. A number of documents are listed that regulate the activities of educators and book publishers regarding the publication of new textbooks, study aids and other teaching aids. The definitions of the terms "textbook", "expert", "expertise", "expert opinion", etc. are disclosed. The criteria for examinations are defined: scientific-methodical, psychological-pedagogical, anti-discrimination. The psychological foundations of creating textbooks and teaching aids are given.

Keywords: textbook, textbook creation, expert, expertise, pupils, education, educational process.

Проблема створення якісної навчальної літератури була актуальною на всіх етапах розвитку освіти. Особливо гостро вона набуває в умовах переходу до

інформаційного суспільства, однак особливої актуальності нові підходи щодо створення навчальної книжки (паперової та електронної) набули в умовах карантину під час *COVID-19* та воєнного стану, коли на деякий час було неможливе очне навчання. Тоді дистанційне навчання стало єдиною доступною формою в системі освіти і підручник безумовно стає головним помічником в освітньому процесі.

Шкільний підручник – це книга, в якій систематизовано викладаються основи знань з певної освітньої дисципліни (предмета) на рівні сучасних досягнень науки та культури з урахуванням вікових можливостей учнів і вимог шкільної програми [3, с. 26]. Шкільний підручник є складовою системи засобів навчання він слугує не лише джерелом інформації для здобувачів освіти, але й дозволяє спрямувати й організувати шлях пізнання, забезпечити фундаментальне та вмотивоване розкриття навчального змісту, спонукає учнів до самостійності, творчості, розвиває критичне мислення та потребу до подальшої самоосвіти і використання різноманітних джерел інформації освітнього середовища [1].

Важливість проблеми шкільного підручника в нинішніх умовах змішаного навчання (офлайн та онлайн) не знижується, а навпаки, збільшується. Це пов'язано з тим, що підручник, виступаючи основним джерелом навчальної інформації, яка розкриває в доступній для учнів формі передбачений державними стандартами зміст освіти, повинен через предметний зміст і структуру забезпечувати умови для реалізації навчальної, розвивальної та виховної функцій.

На сучасному етапі розвитку нової української школи (НУШ) оновлення й удосконалення змісту навчання передбачає якісні зміни в теорії та практиці підручникотворення, оскільки суспільні й державні вимоги до якості освіти детермінують і нові вимоги до навчальної книги [4]. Запровадження державного освітнього стандарту, нової структури школи, акцент на самостійне опрацювання навчального матеріалу потребують і нового, якісного, змістовного підручника.

Зауважимо, сучасні дослідження засвідчують не завжди високу якість вітчизняних шкільних підручників, зокрема: невідповідність європейським стандартам, віковим і психологічним особливостям дітей, перевантаженість матеріалами, відсутність спрямованості на набуття стимулів до навчання тощо. Тому авторам слід пам'ятати, що увесь навчальний матеріал у шкільному підручнику необхідно подавати відповідно до сучасного рівня розвитку науки, техніки та культури в обсягах, які чітко враховують вікові можливості школярів, передбачені навчальною програмою, зорієнтовані на практичні результати, формування особистісного досвіду навчальної діяльності та розвиток загальної здатності до навчання. Він має бути зручним у користуванні, цікавим за змістом, практико-орієнтованим, технологічним, простим і зрозумілим за структурою, доступним за викладом навчального матеріалу, якісним та сучасним за ілюстративним оформленням.

Сучасний шкільний підручник був і залишається провідним засобом навчання у школі, виступаючи багатофункціональним джерелом знань, засобом їх усвідомленого засвоєння на різних етапах навчання. Основне завдання підручника полягає в тому, щоб відповідно до вікових і психологічних особливостей здобувачів освіти на належному науковому, педагогічному, психологічному і методичному рівнях, забезпечити якісний і доступний навчальний матеріал, максимально допомогти кожному учневі оволодіти новими знаннями та вміннями, засвоїти, закріпити і навчити застосовувати їх на практиці у подальшому житті.

Проблемі розробки сучасної навчальної літератури нового покоління приділяється багато уваги, як науковцями, так і практиками. Загальним питанням сучасного підручникотворення, аналізу його функцій, структури, дидактичних можливостей в освітньому середовищі присвятили увагу українські науковці, зокрема: О. Бандура, О. Барановська, Н. Бібік, С. Бондар, М. Бурда, Н. Буринська, Г. Васьківська, Н. Волошина, Н. Голуб, К. Гораш І. Гудзик, І. Єрмаков, С. Косянчук,

В. Кизенко, Н. Матяш, Вал. Паламарчук, О. Пометун, О. Савченко, О. Топузов, С. Трубачева Л. Шелестова, Г. Шелехова, Т. Яценко та ін.

Нашим урядом ухвалено чимало важливих документів, які регламентують діяльність освітян і книговидавців щодо створення нових підручників, навчальних посібників та інших засобів навчання. Для перевірки якості нової навчальної літератури проводять конкурсний відбір підручників ([Наказ МОН від 02.10.2023 № 1183 «Про проведення конкурсного відбору посібників для здобувачів повної загальної середньої освіти та педагогічних працівників у 2023-2024 роках, Наказ МОН від 20.02.2024 № 205 «Про проведення конкурсного відбору підручників та посібників для осіб з особливими освітніми потребами у 2024 році»](#)), Наказ МОН від 20.11.2023 № 1428 «Про утворення Апеляційної комісії з проведення конкурсного відбору підручників (крім електронних) та посібників для здобувачів повної загальної середньої освіти та педагогічних працівників у 2023-2024 роках» та ін. [2].

Усі підручники проходять обов'язкову експертизу – науково-методичну, психолого-педагогічну, антидискримінаційну ([Наказ МОН від 05.06.2023 № 675 «Про затвердження Порядку здійснення експертизи, надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам»](#)), Наказ МОН від 20.11.2023 № 1429 «Про утворення Конкурсної комісії з проведення конкурсного відбору підручників (крім електронних) та посібників для здобувачів повної загальної середньої освіти та педагогічних працівників у 2023-2024 роках» тощо) [2].

У дослідженнях українських вчених розкриваються різні питання, пов'язані з підготовкою експертів у галузі освіти: філософські та методологічні засади експертизи (Г. Штомпель); експертиза освітніх інновацій та систем (Л. Буркова, Л. Даниленко, В. Паламарчук); експертиза педагогічних об'єктів (О. Боднар); гуманістична спрямованість процесу експертизи (Л. Карамушка); психологічна підготовка до експертизи (Л. Ребуха) тощо.

Проблема підготовки експертів у галузі освіти активно досліджується в різних країнах, зокрема в Австрії (Г. Альтріхтер, А. Колер, П. Пош), Німеччині (Т.

Брандт, У. Шмідт), США (Л. Кронбах, С. Міскел), Швейцарії (Г. Воттава, П. Штейнер) та ін.

Експертиза – розгляд чи дослідження певної справи, якогось питання з метою зробити правильний висновок, дати оцінку відповідному явищу. Експертиза (від франц. – expertise, від лат. expertus – досвідчений) – дослідження фахівцем (експертом) певних питань, вирішення яких потребує спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва тощо [6].

При аналізі проєкту підручників експерту слід урахувати, що підручник – це основне навчальне видання із систематизованим викладом змісту навчального предмета, що відповідає навчальній програмі й офіційно затверджене як таке. Метою експертизи проєкту підручника є визначення доцільності рекомендації його до використання в навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів та надання йому грифу «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» [2]. Призначений експерт (науковець, педагог, методист тощо) готує експертний висновок.

Експертний висновок – це складений фахівцем критичний відгук на проєкт підручника, що містить зауваження, пропозиції та висновки і має відповідати критеріям експертизи. Основні вимоги до експертного висновку: науковість, об'єктивність, недвозначність у висвітленні думок, доброзичливість, обґрунтованість висновків [2].

Нова філософія шкільної освіти передбачає використання підручників нового покоління, які водночас із традиційними дидактичними функціями (інформативною, трансформаційною, мотиваційною, систематизувальною, інтегративною, самоконтролю, розвивальною, виховною тощо) виконували б також нові (функцію розвитку самостійної пізнавальної діяльності учнів у інформаційному просторі; функцію розвитку ключових і предметних компетентностей). Проєкт підручника має бути спрямований на досягнення цілей і завдань освіти, задовольняти потреби всіх своїх користувачів: для учнів бути

цікавою й ефективною навчальною книгою; для вчителів стати основою розгортання навчального процесу, побудови власної методичної системи; для батьків бути зрозумілим порадником у наданні допомоги своїм дітям у навчанні.

Розглянемо сутність науково-методичної, психолого-педагогічної, антидискримінаційної експертизи.

Науково-методична експертиза – експертиза відповідності обсягу, структури, способів викладу змісту підручника типовій освітній програмі, навчальній програмі, дидактичним принципам та змісту візуалізації; рівня діяльній складової організації освітньої діяльності здобувачів освіти та самостійності здобувачів освіти в освітній діяльності; дидактичних засобів мотивації освітньої діяльності, засобів контролю, самоконтролю, ефективності засобів, спрямованих на оволодіння здобувачами освіти ключовими і предметними компетентностями.

Психолого-педагогічна експертиза включає широкий спектр методів аналізу об'єктів, значущих в соціальній і педагогічній практиці (експертна оцінка підручників і навчальних посібників, художніх творів, ігор й іграшок, освітнього середовища, інноваційної діяльності, безпеки освітнього простору, методичного забезпечення тощо), за визначенням їхньої педагогічної цінності й відповідності вимогам, законам і закономірностям, включаючи виявлення психологічних закономірностей навчання і виховання дитини, виникнення педагогічної занедбаності, інтелектуального розвитку дитини, можливостей батьків (одного з них або обох) з виховання і навчання дитини тощо [6, с. 87].

У науковій літературі під психолого-педагогічною експертизою, що реалізується в системі освіти, розуміється різновид комплексної гуманітарної експертизи, спрямованої на вивчення впливу процесів, що відбуваються в системі освіти, на учасників цього освітнього процесу й впливу учасників на ці процеси.

Мета психолого-педагогічної оцінки навчальної літератури – аналіз відповідності змісту, методів і організаційних форм віковим нормам і особливостям розвитку людини в її онтогенезі [6].

Психолого-педагогічні вимоги до підручника стосуються відповідності обсягу, змісту, структури підручника віковим психологічним особливостям учнів (сприймання, пам'ять, мислення, мотивація), рівня реалізації дидактичного принципу доступності, розвивальних можливостей змісту і структури підручника тощо.

Психолого-педагогічна експертиза підручника передбачає оцінювання:

- психологічних особливостей сприйняття навчального тексту й зображень (ілюстрацій) на сторінках підручника. Варто пам'ятати, навіщо ілюстрація розміщена на сторінці, яку вона виконує функцію. Для цілісного сприйняття має бути уніфікований вигляд малюнків;
- вплив візуальної наочності навчального матеріалу в підручнику на його осмислення, запам'ятовування, опанування тощо;
- інформаційно-психологічна безпека матеріалів у підручнику для пізнавального (мотивація до навчання) й особистісного розвитку (розвиток емоційної сфери) учнів;
- відповідність змісту підручника віковим особливостям дитини й можливість застосування вчителями педагогічних прийомів, які відповідають віковим особливостям дітей.

Антидискримінаційна експертиза підручників має на меті віднайти у текстових та позатекстових (ілюстрації, методичний апарат, апарат орієнтування) матеріалах підручника вияви дискримінації за захищеними ознаками (раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, стать, вік, інвалідність, етнічне та соціальне походження, мова та ін.) у формі стереотипів, ксенофобії, ейджизму, андро- та етноцентризму, сексизму тощо та надати рекомендації щодо їх усунення [5].

Отже, шкільний підручник є стрижневим засобом в організації та управлінні навчально-виховною діяльністю здобувачів освіти й орієнтиром у сучасному світі інформації. Він передусім позиціонується як підґрунтя формування навичок

самоосвіти, самовдосконалення, інструмент організації активної пізнавальної діяльності учнів, засіб демонстрації застосування нових технологій, що мотивують школяра до оновлення знань відповідно до своїх освітніх потреб. Зауважимо, що важливою складовою у підручнику є психологічна основа, яка передбачає доступність змісту для певної вікової групи учнів; відповідність віковим і психологічним особливостям школярів; відповідність тексту та ілюстрацій підручника основним психолого-педагогічним вимогам тощо. Підручник є засобом мотивації здобувачів освіти до навчання та формування в них вміння самостійно вчитися.

Список використаних джерел

1. Буринська Н. М. Створення українського підручника нового покоління. *Освіта України*. 2002. № 25 (8). С. 6.
2. Інструктивно-методичні матеріали для проведення експертами експертиз електронних версій проектів підручників. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-instruktivno-metodichnih-materialiv-dlya-provedennya-ekspertami-ekspertiz-elektronnih-versij-proektiv-pidruchnikiv>
3. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті: підруч. для магістрантів та студ. пед. ф-тів. Київ: інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2006. 368 с.
4. Нова українська школа. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>
5. Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць. Київ: Педагогічна думка, 2015. Вип. 15. Ч. 1. 370 с.
6. Психолого-педагогічна експертиза : хрестоматія / упоряд.: С. П. Дерев'янка, Ю. В. Примак. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 2021. 280 с.

Гнатюк Ольга Владиславівна (orcid.org/0000-0003-2445-6283), провідний науковий співробітник лабораторії психодіагностики та науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук

